

Роксана ХАРЧУК

**ШЕВЧЕНКІВСЬКІ
РІЧНИЦІ ЯК ФАКТОР
НАЦІОНАЛЬНОЇ
СВІДОМОСТІ
НА НАДДНІПРЯНЩИНІ
Й У ПЕТЕРБУРЗІ
У ДР. ПОЛ. XIX СТ. –
НА МЕЖІ XIX I
XX СТОЛІТЬ**

УДК 821.161.2–1.09

Т.Шевченко.091:7.04

У статті здійснено спробу дослідити історію відзначення Шевченкових річниць смерті на Наддніпрянщині у др. пол. XIX ст. – на межі XIX і XX століть. У центрі уваги дослідниці знаходиться життя громад Петербурга, Києва, Харкова, Одеси, старшого і молодшого поколінь громадівців, зокрема й рецепція ними Шевченка і його творчості. У дослідженні показано, що влада Російської імперії обмежувала або й забороняла Шевченківські річниці, які слугували маркером національної ідентичності українців. Ситуація змінилася на зламі XIX і XX століть, коли оголошення про панахиди й Шевченкові річниці з'явилися в пресі, але вже відзначення 50-ліття Шевченкової смерті у Києві було скасовано.

Ключові слова: Шевченківські річниці, громади, Наддніпрянщина, панахида, публічні заходи, українська національна ідентичність, заборона.

Громадівське життя на Наддніпрянщині у XIX ст. значною мірою оберталося довкола Шевченка. За влучним спостереженням С. Єфремова, Київська стара громада переважно займалася «цвинтарними справами»: облаштовувала могилу поета, опікувалася його родичами й авторським правом. Молодше покоління, а саме Ф. Вовк і подружжя Русових реалізували найвагоміший

№ 13, 2020

тогочасний шевченківський проект. Їхніми стараннями 1876 р. у Празі побачив світ «Кобзар» у двох томах. У другому містилися заборонені твори мистця. Саме другий том «Кобзаря» був чи не головним виданням тогочасної української нелегальної літератури, яку перевозили із-за кордону і морським шляхом через Одеський порт, і через російсько-австрійський кордон.

Ще однією формою громадівської праці було вшанування Шевченка, відзначення річниць його смерті. Саме смерть була важливою для сучасників мистця, бо вони відчували пряму причетність до цієї події. Крім того, смерть Шевченка фактично дала імпульс до національного усвідомлення української інтелігенції на Наддніпрянщині і в Галичині. Нічого спільногого з мартирологією як психологічною характеристикою українства ці річниці початково не мали. Сама подія відбувалася в кілька етапів: панахида, якій передувала служба Божа, і зібрання, яке передбачало промови, концерт, читання рефератів. Часто на публічних заходах проходили збірки грошей для реалізації культурно-освітніх планів. Заключною частиною дійства іноді була вечеря, а в Петербурзі замість вечері громада могла влаштувати й обід. Ця класична схема формувалася протягом тривалого часу й мала регіональні відмінності. Наприклад, на панахиді за Шевченком у Львові учасники споживали коливо, отримували від священника проскурку, уривали листочок з лаврового вінка. Найбільше відомо про поминки Шевченка у Петербурзі, про що читачів ретельно інформував часопис «Киевская старина» у 1897–1900 рр. Цей же часопис подавав детальну інформацію про відзначення у цей час роковин Шевченкової смерті в Галичині і в Росії, зокрема й у Києві у 1900–1901 рр. Найекзотичнішими місцями відзначення смерті Шевченка слід уважати Ашгабад, де 1899 р. відбулася і панахида, яку провів священик Шеховцев, і вистава «Назар Стодоля», а ще населений пункт Шамокин у Пенсильванії, де 1900 р. на початку травня пройшла служба Божа, панахида й віче, на якому читалися реферати з приводу організації церковного, професійного й освітнього життя українських емігрантів у США, увечері відбувся літературно-вокальний вечір з постановкою дитячої опери М. Лисенка «Коза-дереза». Найбільшим ексцесом, мабуть, був ювілейний спектакль в Херсоні на честь сорокової річниці з дня смерті поета, коли трупа Разсудова-Ратмирова, що показувала живі картини з «Кобзаря» і «Назара Стодолю», не виділила найменшої грошової допомоги для громадських справ.

Історія відзначення роковин смерті Шевченка розпочалася 26 лютого 1862 р. у петербурзькій церкві Введення, де панахиду провів протоєрей П. Менчиць. Після панахиди зі словом про поета виступив П. Куліш і В. Коховський [11, с. 22–25]. «Основа» показала, що перша річниця смерті мистця заторкнула українців і в Росії, і в Галичині: львівське «Слово» сповістило про панахиду по Шевченкові, в часі якої семінаристи уживали чорну стрічку, Полтавська громада провела панахиду за поетом у Стрітенській церкві 25 лютого 1862 р., Харківська спорядила концерт і читацький вечір. Панахиди правилися також у Київській, Чернігівській і Катеринославській громадах [11, с. 25–27]. У тому ж числі «Основи» міститься оголошення про обід у пам'ять про Шевченка 5 березня 1862 р. в Шахматному клубі Петербурга, на якому зібралося 70 осіб: українці, великороси, поляки і німці [див.: 4]. Фактично поминки за Шевченком у Петербурзі 1862 р. й визна-

чили формат цієї події для інтелігенції Наддніпрянщини, Петербурга, Галичини й інших місць, де проживали українці.

Однак якщо у Львові Шевченківські «вечерниці», декламації й концерти, зокрема після організації товариства «Просвіта» 1868 р. стали традиційними і легальними [див.: 16], то в російській Україні (з антрактом на початку ХХ ст.) українці зустрічали опір з боку влади в організації подібних вшанувань. Іншою натомість була ситуація у Петербурзі, де Шевченківські поминки стали проявом місцевого українського патріотизму, а не української національної ідентичності, виконуючи роль каталізатора товариського життя. У цьому плані промовистим є такий випадок. Дописувач під криптонімом Др. Г. подав інформацію про поминки Шевченка в Петербурзі 1898 р. Він не тільки детально описав увесь канон святкування: панахида, що традиційно відбувалася в Казанському соборі, обід в «Північному» готелі 26 лютого і вечір пам'яті поета, який зазвичай проходив у залі Павлової, а й концерт, на якому співали: Ф. Шаляпін, Г. Морський, Н. Забіла, С. Селюк, Л. Варзер, коли виконання Г. Морським «Думи мої, думи мої» викликало у публіки екстаз, а й згадав промову С. Кулябка, який начебто сказав, що малороси попри велике минуле власної інтелігенції не виховують у своїх дітях любові до рідної мови [2, с.7-9]. Ця досить невинна заувага викликала відповідь самого С. Кулябка, який публічно від хрестився і від «великого минулого малоросійської інтелігенції», і від «невиховання малоросами в дітях любові до рідної мови» [10, с. 29].

У Києві після Валуєвського циркуляру 1863 р. й ліквідації громади Шевченківські роковини відбували таємно, переважно на приватних помешканнях, зокрема у М. Лисенка, М. Старицького, О. Кістяківського, у фотоательє поляка В. Висоцького, що містилося на вулиці Лютеранській [18, с. 349]. Панахиду за душу Шевченка заборонити влада не могла, але директиви її все ж не заохочували [див.: 18, с. 349]. Зазвичай панахида правилася в старовинній Георгіївській церкві на Георгіївському провулку біля Софії [18, с. 349]. Старенький настальник, імені якого ми не знаємо, в присутності чужих поминав Шевченка з конспіративною метою як «боярина Тараса».

Лише 1883 р. Ф. Панченко отримав на своє ім'я дозвіл від генерал-губернатора О. Дрентельна на влаштування у великій залі Мінеральних вод п. Качали перших прилюдних урочистих роковин Шевченка [17, с. 193]. Про цю подію згадав у своєму листі від 27 лютого 1883 р. до галицького письменника В. Лукича (В. Левицького) М. Лисенко, зокрема, описав це святкування так: «Величезний хор у 70 чоловіка під моєю орудою, а теж численні сользові виконання, промови, декламації, читання та справоздання рокове сповнили цілий вечір від 8 до 2 ночі. Шевченків великий бюст роботи Забіли на мармуровім постаменті на естраді, навколо його траспаранти з найкращих віршів, шифри [гірлянди] з зелені, барвінку, вінки з ялини з квітами вельми гарно орнаментували цілу залю» [6, с. 155]. В. О'Коннор-Вілінська, зазначила, що зазвичай конспіративні Шевченківські вечори влаштовувалися в дальніх кутках Києва, але цей був легальним, тому «у залі Качали можна було підготуватись цілком інакше, і вечір набрав імпозантного вигляду. Поставили естраду, довгі столи для вечері, накриті білими настільниками; більша частина присутніх в українських убраних. Гарний концерт із декламацією Кропивницького і Старицького, з виступом

Садовського і добрими співами. Але щодо промов – то зась! Не говорили того, що чути було по таємних кутках. Свято припало на день народження Шевченка, тому вільно було і танцювати» [9, с. 280]. Святкування Шевченкових роковин у Києві 1883 р. було винятком із правила, бо вже роковини 1884 р. відзначалися в родині Кістяківських 19 лютого, про що є запис у щоденнику господаря дому [див.: 5, т. 2, с. 451–452]. З нинішньої перспективи комічною постає описана О. Кістяківським ситуація, коли він вимагав від гостей читати той уривок з поеми «Сон», який був дозволений цензурою, його ж заява після читання поеми «Кавказ», що її взагалі не треба було читати, й твердження сина Кістяківського Володимира, що «Кавказ» читали на студентському зібрання кілька днів тому у присутності 300 людей, дає розуміння того конформізму, що панував у Старій громаді. Конспіративно обходили й 25-літню річницю смерті поета, про що М. Лисенко повідомляв А. Вахнянину 17 лютого 1886 р.: «Хай щастить Вам усім, Добродію, як найкраще, найгучніше одбути тую велебну справу, а ми собі, по закутках ховаючись, удаючи "Русь єдину", мусимо нишком святкувати. От така халепа в своїй хаті!» [6, с. 166]. Аналогічно П. Житецький писав 10 березня 1892 р. до В. Гnilosirova, що просив генерал-губернатора про дозвіл відправити панаходи, яку й відбули в Єгор'євській церкві без оголошення в газетах, бо такою була умова її проведення [див.: 21, с. 144]. Навіть у ХХ ст., коли вже було знято заборони з українського слова, влада чинила перепони Шевченківським роковинам. На концерт з приводу 50 річниці смерті поета до Києва мала прибути делегація з Галичини. М. Лисенко в листі до дононки М. Лисенко від 30 січня 1911 р. писав, що чорносотенну пресу, зокрема петербурзьку газету «Новое время» найбільше бентежив саме факт приїзду галичан до Києва: «В їх вони вбачають таку ворожу силу до Росії і таких запеклих сепаратистів, що дивується, як те все російське начальство мало освідомлене в "истинном положении дел"» [6, с. 450]. Саме через галичан це святкування було заборонене. Натомість 1911 р. концерт з приводу 50 річниці смерті Шевченка відбувся в Москві та Курську, де «галицької загрози» не було. М. Лисенко описав курський концерт в листі до згаданої вище адресатки від 27 березня 1911 р.: співав мішаний хор душ 40, а то й більше, усі хористи і хористки були одягнені в український національний стрій. Співали відомий «Жалібний марш» на слова Лесі Українки, а в кінці «Заповіт» у супроводі оркестру. В концерті брали участь А. Стаковська, Лященко, кобзарі Кучеренко і Гамалія, а також сам Микола Віталійович, якого вітали надзвичайно гаряче [див.: 6, с. 456].

Сходини громади з приводу ювілею не тільки Шевченка, а й інших українських діячів або якоєсь історичної події були чи не найпоширенішою формою культурної праці громадівців. Шевченкові роковини у 1890-х рр. Київська громада, зокрема й семінарська, організатором якої був Л. Скочковський, облаштовувала досить урочисто. Зазвичай місцем зборів слугувала класна кімната якої-небудь міської школи, де учителювали члени громади. О. Лотоцький згадував, що на початку його прилучення до гуртка роковини святкували в помешканні В. Вовка-Карачевського, саме на таких сходинах він прочитав реферат «Політично-суспільні ідеали Т. Шевченка», що згодом був опублікований під псевдонімом О. Любенький у лютневому числі часопису «Правда» за 1894 р. На

роковинах були присутніми старші й молодші громадівці: В. Антонович, О. Кониський, К. Михальчук, І. Левицький, М. Грушевський, також польський історик О. Яблоновський, що у той час позитивно оцінював українську справу. Аналогічно С. Єфремов готовував реферат на роковини Шевченка 1895 р. на тему «Шевченко в народних переказах», про що й лишив запис у своєму щоденнику 3 січня 1895 р. [3, с. 64], а вже 16 березоля згадав про донос на студентів, що святкували Шевченкові роковини на Соломенці, до київського жандармського управління [3, с. 84]. Шевченкові роковини, за спогадами О. Лотоцького, студентський гурток улаштовував нелегально й в обмеженій кількості присутніх переважно в помешканні М. Лисенка або М. Старицького [7, т. 1, с. 212]. Про святкування Шевченкових роковин у родині М. Лисенка згадував і М. Славінський, підкresлюючи, що воно збігалося в часі з якоюсь родинною подією. З конспіративною метою навіть доповідь читалася у Лисенків у часі вечері [див.: 18, с. 348]. За спогадами О. Лотоцького, у домі М. Лисенка «збиралося біля 50 людей, аж доки не можна було перенести ці роковини в Літературно-артистичне товариство, засноване при участі Лисенка літературними родинами Старицьких та Косачів» [7, т. 1, с. 190]. Інформація про відзначення пам'яті Шевченка в залі Літературно-артистичного товариства 18 березня 1900 р. міститься також в «Киевской старине»: вступне слово на цьому вечорі мала Олена Пчілка, у літературній частині вечора брали участь М. Старицька й пані Нікольська, Вороний, Сафонов і Михайло Старицький, у музичній – Александровська, Зотова, Орлов, Семенцов і хор під орудою М. Лисенка [19, с. 14–17].

О. Лотоцький наголошував на тому, що в час, коли він входив до організованого українського життя Києва, першочергову роль в ньому поряд з В. Антоновичем і М. Лисенком відігравав О. Кониський. Помешкання останнього на Біблійському бульварі під номером 36 біля пам'ятника Бобринському було осередком українського життя не тільки Києва, а й усієї України. Самого О. Кониського О. Лотоцький назвав «політичним мозком» українців, наголошуючи на тому, що з його руки вийшло покоління українських сімдесятників: С. Єфремов, В. Доманицький, Ф. Матушевський [див.: 7, т. 1, с. 63]. Особисто для О. Лотоцького О. Кониський був і другом, і учителем, і духовним батьком. Саме ж громадське життя в Києві 1890-х років автор спогадів назвав «вузыким гуртківством», «загнаним в темний куток русифікаційним режимом» [7, т. 1, с. 158]. М. Славінський окреслив цей час метафорично як «каганцевий період», що протистояв «електричній людині» [18, с. 318]. За свідченнями О. Лотоцького, вже у 1899 р. українські ознаки життя почали проступати виразніше, бо саме цього року було дозволено відправити панаходу за Шевченком у Софійському соборі, про це було оголошення в пресі, тоді ж відбувся літературний вечір в Літературно-артистичному товаристві [див.: 7, т. 1, с. 160]. С. Єфремов зазначив, що у 1900 р. по панаході в Софійському соборі одбувся банкет у готелі «Древня Русь» з кількома десятками учасників та з промовами: «Я не був на цьому зібранні “людей статечних” і з уст М. С. Грушевського, якого проводжав того ж вечора до Львова, чув навіть нарікання на адресу “гробів поваплених”, але вже сам по собі факт мало не прилюдного українського зібрання за тих часів цікавий» [3, с. 437, прим.]. Панахода за Шевченком відбулася в Києві відкрито і 5 лютого 1901 р. Її в

Софіївському соборі провели кафедральний протеєрей О. Браїловський, ключник собору отець П. Орловський і священник М. Стелецький.

За спостереженням Є. Чикаленка, в Харкові ніколи не було української нестудентської, тобто «старої» громади. Причина цього явища, на думку спогадника, полягала в тому, що «Харків найбільше обмосковлений з усіх українських міст; ми його називали сіньми України, де люди не сидять, а розходяться по інших кімнатах» [20, с. 120]. Є. Чикаленко навіть твердив, що «неможливо було організувати громади в Харкові» [20, с. 318]. Ці спостереження підтверджують О. Русов у листі до Аліни Костомарової від 18 лютого 1891 р.: «Переехавши из Херсона в этот университетский город, я не мог не заметить, как испаряются из обращения идеи, которым служил неуклонно с Шевченко покойный Ваш супруг. В этом городе я первый раз в жизни услышал то, что читал в первой автобиографии Николая Ивановича, именно что интеллигентные малороссы, считая себя русскими, называют своих меньших братьев только "хохлами" и произносят эту кличу не иначе как презрительно. Эта мелочь, резавшая мне ухо и оскорблявшая меня, все время, пока я тут живу, постоянно напоминала мне то место из его автобиографии, где он говорит о таком же постоянном оскорблении своего национального чувства в Харькове. Повторяю, что я видел при этом рядом, как и имена Шевченко и Костомарова, и их идеи забываются» [21, с. 130]. Таким же був Харків і в попередній період – у 1860-их роках. Наприклад, флагель-адьютанта Мезенцева, висланого до Харкова для моніторингу малоросійської пропаганди, 18 вересня 1863 р. доносив: «Украинофілизм, обративший на себе в последнее время справедливое внимание правительства, избрал одним из своих пунктов деятельности город Харьков, имеющий большое значение как центр торговых оборотов малорусского края» [14, с. 194]. Паралельно він констатував, що українофільство не викликає в населенні Харкова співчуття, пояснював це відсутністю в місті такого елементу, як старовинне малоросійське козацтво. М. Старицький з цього приводу зазначав: «Малорусских национальных стремлений в Харькове не было ни слуху ни духу» [9, с. 23]. Однак у цьому місті завжди було нечисленне коло української інтелігенції. За інформацією А. Шиманова, у 1861 р. в Харкові виникла громада після викриття таємного товариства 1856–1860 рр., до якого входили А. Шиманов, П. Єфименко, П. Завадський, Португалов і Бекман. За цим же спогадником, членами Харківської громади у 1860-х рр. були: О. Потебня, Жученко, В. Мова, В. Гнилосиров, А. Шиманов, Лобко, М. Лободовський, почасти подружжя Алчевських [записка Шиманова]. У 1880-их рр. до нього належали: Д. Пильчиков, М. Лободовський, П. Єфименко з дружиною О. Єфименко, д-р Александров і А. Шиманов. Приміщення для Шевченківських вечорів надавав домовласник Б. Філонов [15, с. 67]. На початку 1884 р. у Харкові з'явилася радикальна громада, що мала на меті перебудову російської держави на федераційних принципах і відродження української нації. Головою студентської харківської громади був О. Корчак-Чепурківський.

Вочевидь, у 1890-их діяльність студентів пожвавилася, бо І. Липа в листі до Б. Грінченка від 16 березня 1893 р. писав, що до роковин Шевченка у Харківській громаді готовуються вже з Нового року: «У нас як тільки починається Новий рік, так уже й починаються балочки про те, як і де будемо святкувати роковини,

хто й які має читати реферати. Так балакаємо й по купках несподівано й навмисно для сих балачок збираємося як окремо, так іноді й з старими. Конечно, старі тільки декого запрошують з молодіжі на свою раду. Перед двома тижнями вже усі почували ми, що ось незабаром буде й велике свято. Майже всі лагодилися до цього свята: той у хорі співає, той реферата пише, той гроши збирає, бігає, той гостей запрошує, той купує їживо, словом, нічого не роблять хіба вже усім відомі, запеклі ледарі» [21, с. 155–156]. Роковини 1893 р. І. Липа описав детально, наголосивши на участі в них поляків і вірмен. Особливо припали йому до душі вітальні листи Кониського, Левицького, Чайченка, Паньківського, Комара й галичан: від товариства «Боян», О. Барвінського і Ю. Романчука. За його словами, «духовно тут єдналося сливе усе, що єсть найкращого у нас на Вкраїні–Русі. Як на мене, то се був найкращий час через усі роковини. Дуже, дуже мені подобалось отаке щире вітання земляків наших» [21, с. 156]. І. Липа коротко схарактеризував також прочитані реферати: про Шевченка–гуманіста, «Слово від української молодіжі», реферат про те, як можна організовувати бібліотеки на селі. Нарешті останній реферат був за тоном такий, що образив молодь, а це свідчить про внутрішній конфлікт між старшим і молодшим поколінням у громаді не тільки Харкова, а й у громадському рухові всієї України. Адже молодше покоління вже не могло і не хотіло задовольнятися винятково культурницькою працею, прагнучи політичної дії. Святкування роковин Шевченка розтягувалося у Харкові на кілька днів. За свідченнями І. Липи, другого дня був концерт, а «третього дня (28. II) святкували роковини сама молодь. Треба зауважити, що чимало поприїздило учительські з сел. Тут було так гарно й просто, що всі цілком пішли звідсіля задоволені. Простенько, по-студентськи... З напитків – самий чай, з найдіків – на 5 крб. закуски, як-то ковбаси, сир, м'ясо. Читано реферата про Галичину» [21, с. 157]. Єлисаветградський гурток було розгромлено: О. Михалевича, світогляд якого формувався під впливом В. Антоновича й О. Тарковського, було вислано на поселення до Сибіру. Є. Чикаленко, І. Карпенко-Карий, О. Русов, А. Грабенко, О. Волошинов опинилися під наглядом поліції. Однаке саме в Єлисаветграді, за інформацією С. Світленка, що ґрунтуються на архівних джерелах, виникла ідея «Кобзаря для дітей», а укладачами збірки були О. Русов, Ф. Василевський та О. Волошинов [15, с. 66–67]. Про відзначення Шевченкових роковин у Єлисаветграді міститься інформація в «Киевской старине» за 1900 р., тоді відбулася вечірка у товаристві взаємодопомоги, в якій узяло участь 30 осіб.

У 1890-х рр. у Петербурзі сформувалася громада під керівництвом П. Стебницького, яка щорічно проводила Шевченківські вечори й поминки. Ці заходи колоритно описав Г. Житецький у листах до матері В. Житецької. Про поминання Шевченка, Костомарова й Куліша в Казанському соборі знаходимо свідчення в листі від 6 березня 1897 р. Наступного 1898 р. відбувся чи не найвдаліший в історії Петербурзької громади вечір пам'яті Шевченка, який Г. Житецький у листі до матері від 12 березня 1898 р. описав так: «Устроителями было нас человек 12. Удался вечер чрезвычайно, главным образом, большой и прекрасный концерт с 9 – 12 1/2. Лучшими № № были артистов: Морского, Гордеева (“Думы мои”), (что это за роскошь! спроси о них Лысенко), Шаляпина (“Без тебе, Олесю”) и г-жи Селюк (“Лугом іду”, “Ой, мамо, мамо” и др.). Пели еще много № № народных и

лысенковских песен соло; трио “Ой, пущу я кониченька”, 7–8 хоровых песен (хор в 60 человек[ек] организовали), были поставлены 2 живых картины (из “Гайдамак” и “Невольника” Шевченко). Читал стихи некий Марченко, Мордовцев со сцены говорил об украинском университете. После того был ужин на 250 чел[овек] с пением и тостами; говорил на нем и я, грешный, и довольно удачно, вопреки обыкновению; пение и веселье продолжалось до 4 ч[асов] ночи. За все 8 лет, как я здесь, такого удачного вечера не было; говорят, что такого уже не было лет 15. Народу было тьма-тьмущая, не менее 700, если не больше – до 800 человек; билеты были все распроданы за 2 дня до вечера; битком была набита громадная зала, друг на друге сидели, как селедки в бочке; многие так и не попали на вечер за недостатком места» [21, с. 190]. Той же Г. Житецький у листі від 1 квітня 1899 р. до тієї ж адресатки повідомляв, що на грандіозному Шевченківському вечорі у Петербурзі зібралось 1 300 осіб, було зібрано 1650 р. пожертв, частину цих коштів після відрахувань витрат на сам захід передали Шевченківському товариству. Адресант підкреслював, що і на вечорі, і на панаході було багато молоді [21, с. 198–199]. Про вечір 1900 р. Г. Житецький інформував матір у листі від 5 березня 1900 р., зазначивши: «12 1/2 ч. н[очи] начались танци, и веселье было безграничное. В 3–4 местах устраивались “самодеятельные” хоры любителями. “Метелица” и “Казачок” в разных местах залы почти не прекращались. Кого-кого только не было!» [21, с. 206].

Інакше оцінював петербурзькі шевченківські концерти О. Лотоцький, уважаючи, що столичні мешканці українського походження не лише територіально, а й духовно були відрізані від України і її інтересів, «оживаючи лише раз на рік в момент великої національної урочистості – роковин Шевченкових» [7, т. 2, с. 5]. Лише раз на рік, на Шевченківські роковини згадували вони, що «“тоже малороси”, їздили на свято послухати української пісні, подивитися на рідного “гопака” та випить чарку “варенухи”, що її продавали з якою будь благодійною метою уbrane по українському петербурзькі пані тут таки на концертovій залі» [7, т. 2, с. 15]. На думку О. Лотоцького, етнографізм Шевченкових святкувань у Петербурзі переходив межі національної пристойності. Спогадник подав зразок меню в стилі Котляревського – Гоголя на роковинах Шевченка 1882 р., де була «оковита, що пив “Перебендя”», «Украинофильский» борщ та «Сепаратистицька» каша, «Возсоединенная» осетрина з хріном замість конституції, баранина, що їли «Гайдамаки» Тарасові, до неї солоні огірки і другі «независящія обстоятельства». У кінці меню підсумовувалося: «Річей не говорить, а мовчать, бо “благоденствуєм”» [7, т. 2, с. 15]. Меню (згадане О. Лотоцьким теж) зазвичай складав Д. Мордовець, натякаючи в назвах страв на різні політичні моменти й тенденції [див.: 8, с. 29]. Вимога елементарної національної гідності трактувалася в Петербурзькій громаді як національна вузькість, саме тому Шевченкове свято було гібридним, перетворювалося, за спостереженням О. Лотоцького, «у вуличний балаган, де співали російський гімн, танцювали гопака, гукали “З Демона!”» [7, т. 2, с. 19]. С. Єфремову також не подобалася Петербурзька громада, в якій, на його думку, було щось і від Старої київської. Передусім він мав на увазі «холоднечу і формалізм, тільки ще більші відповідно до більшої віддалі людей од українського ґрунту» [3, с. 568]. Ішлося про те, що більшість держалася громади, як клубу, в якому звички зустрічалися з давніми знайомими, перекинутися в карти і т.д.

1876 р. по дорозі до Женеви в Одесу прибув М. Драгоманов. Його перебування мало велики наслідки для української громади міста. За інформацією О. Рябініна-Скляревського, поява М. Драгоманова викликала збори громади в кількості від 50 до 100 чоловік. Відбувалися вони в помешканні секретаря «Сельськохозяйственного общества» М. П. Боровського [див.: 12, с. 121]. Найдіяльніший для Одеської громади період – це 1876–1879 рр., найвпливовішими її діячами були Л. Смоленський і О. Андрієвський. Останнього за українофільство вислали до Тули, Л. Смоленського усунули з відомства народної освіти. Навколо них у 1878–1879 рр. в юнкерській школі склався українофільський гурток з учителів, службовців та учнів-юнкерів. Гурток збиралася у помешканні Л. Смоленського за чаєм. Збори ці нагадували зібрання в помешканні В. Антоновича у Києві. Що-правда, Л. Смоленський не читав своїм відвідувачам лекцій. Присутні читали натомість українську художню й історичну літературу, праці з українознавства. Рядки української «Марсельєзи» були кличем Одеської громади: «Вперед, вперед, сини України, / Славутній час вже наступив; / Супроти нашої країни / Злий ворог прапор розпустив. / До зброї, громадо! / Вставаймо в ряди!» У червні 1879 р. на «студентських квартирах» було знайдено скриню революційної літератури, зокрема й женевське (мініатюрне) видання Шевченка «в такій значній кількості примірників, яка ясно свідчила про те, що ці видання призначались для поширення серед суспільства» [12, с. 121–122]. Нелегальна література, серед якої був і другий том «Кобзаря» із забороненими в Росії творами Шевченка, потрапляла в Одесу через порт, її перевозили О. Андрієвський і Борисов. Були свої люди у громадівців і на кордоні. О. Рябінін-Скляревський твердив, що саме Яків Шульгін і Остап Ткаченко забезпечували перевіз женевських видань. С. Світленко на підставі архівних матеріалів III відділу виявив, що 11 жовтня 1878 р. між Стояновським та Квасовським постами на російсько-австрійському кордоні прикордонна варта вилучила заборонену літературу в кількості 1 150 примірників, зокрема й 65 примірників «Кобзаря» [див.: 15, с. 56]. У Києві було кілька помешкань, де переховували закордонну літературу для наступного поширення на провінції. При помешканні В. Науменка був склад закордонного видання творів Шевченка. Вербицький мав бібліотеку на Золотоворітській вулиці, де зберігалися «Кобзарі», там їх також можна було купити [див.: 13, с. 146].

В Одеській громаді українською розмовляв лише Іван Луценко. Характеризуючи Одеську громаду, яка, як і Київська, проіснувала до 1917 р., Є. Чикаленко наголошував на тому, що її учасники: М. Комар, Л. Смоленський, М. Клімович, А. Крижановський, загалом осіб 25, ставили у 1890-их рр. перед собою мету визволити не Україну, а Росію від деспотизму завдяки конституції й свободі особистості. При цьому Л. Смоленський усвідомлював, що конституція, яка забезпечує свободу «личности», може зовсім на забезпечити «личности» колективної, тобто вільного існування національностей [20, с. 211]. Взагалі українські інтелектуали згодом пристосували ідею свободи особистості до національних потреб. С. Єфремов прямо писав, що застосував теорію боротьби за індивідуальність російського народника М. Михайловського до національної боротьби [3, с. 363].

Для Одеської громади особливе значення мали шевченківські вечори. 25 лютого 1879 р. Шевченківський вечір відвідало 100 осіб, були зібрані кошти

на школу ім. Шевченка [15, с. 67]. Вочевидь, такі поминки були традиційними, бо І. Липа у листі до М. Грінченко від 6 березня 1898 р. так описував цю подію: «Був недавно в Одесі. Там в народній аудиторії святкували пам'ять Тараса. Мені сподобалося; прилюдно казалось про український народ, який “сознательно держат в невежестве”, про українську мову, про те Чорне море, на якому стоїть Одеса, і про те, скільки в ньому козацької крові.., а про Шевченка – найбільше. Перший раз я бачу таке свято і покладаю, що воно і повинно бути таким. Треба визнати в принципі не те, що ми тепер визнаємо іменно в день роковин зібратися всім і пом'янути батька Тараса “не злим тихим словом”. Ні, се дурниці! Нам, яким обридло вже товкти одне і те ж, треба визнати другий принцип, а саме: зібратися хоч раз на рік усім для того, щоб зробити щось добре гуртом, щоб дати широкій публіці хоч крішечку свідомості, а ми збираємось для себе. Перед цим днем, тобто святкуванням в Одесі, я святкував Тараса в Ананьїві і от порівняв – і прийшов до тої думки, яку висловлюю тут. В Ананьїві було якось мляво, усім усі відомо, навіть вечера не задовольнила людей. В Одесі кожний лектор мав коло 2000 слухачів... Ні, Одеса таки європейське місто! і українське...» [21, с. 189].

Загалом Шевченківські вечори організовувалися там, де знаходилися ентузіасти й прихильники Шевченкової творчості. Наприклад, учитель А. Скопець інформував В. Гнилосирова про те, як згадують Шевченка в Катеринодарі на Кубані. Особливо цікавим є його лист від 5 березня 1895 р.: «Багацько уже зробили тим, що пом'янули того, кого забути гріх. Дальше пішли співи, читання, то знов співи порізнь і вмісті. Между прочими, вийшов читати осаул Какунько, жалко тільки, що вчора поїхав на нове місце за Кавказ. Як тільки ще він узяв книжку і пройшов мимо Тараса, то так і казалось, що той обніме його і кріпко поцілує, так, бач, рук у бідного не було! А як сів за стіл да розкрив “Неофіти”, то всі оніміли: дуже вчувається в рідні слова й Тарас. Кончилось слово, і мертві тишина обернулась в страшний гул від рукоплескань. Після цього ще Какунько прочитав “Чернець”, а опісля уже читав і розказував те, що знов і що в нього є написано. Вечір закінчився общею вечерею, піснями і розговорами...» [21, с. 166].

Переважно вечори були вдалими. І. Липа писав до М. Грінченко 16 березня 1899 р., що був присутнім на Шевченківському вечорі в Полтавській губернській земській управі: «Досить добре. Принаймні ще такого вечора Полтава не бачила» [21, с. 198]. Натомість лікарка З. Богданова інформувала Б. Грінченка 23 квітня 1898 р. про Шевченкові роковини в Чернігівському артистичному клубі: «Мені не сподобалось, наче дуже офіціально було, а може, мені так тільки здавалося, бо я була в дуже поганому настрої. Гарно читали Садовський, Старицький, співали теж порядно, але реферати Кониського та Черняхівського – неможливі. Народу було зовсім мало, кажуть, що не знали, бо у “Киевлянине” не хотіли надрукувати» [21, с. 192].

Роковини Шевченкової смерті були чи не головною культурною подією для обмеженого кола української інтелігенції в Росії, подією, яку у др. пол. XIX ст. українці проводили нелегально. Огляд шевченківських святкувань свідчить про те, як повільно і з якими труднощами формувалася українська національна свідомість в інтелігентському середовищі Наддніпрянщини.

Список використаної літератури

1. Верхратський І. З первих літ народовців (1861–1866) / І. Верхратський // ЗНТШ. – 1915. – Т. СХХII. – С. 79–102.
2. Др. Г. Поминки по Шевченку в Петербурзі / Др. Г. // Києвська старина. – 1898. – № 4. – С. 7–9.
3. Єфремов С. О. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896) Про дні минулі (спогади) (1876–1907) / Упоряд., вступна стаття І. Гирич. – К.: Темпора, 2011. – 790 с.
4. Известие об обеде, 5 марта 1862 года, в Петербурзе, по случаю годовщины смерти Т. Гр. Шевченка // Основа. – 1862. – № 3. – С. 27–29.
5. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2 т. / Упорядн.: В. С. Шандра (ст. упорядн.), М. І. Бутич, І. І. Глізь, О. О. Франко; Ред. кол.: І. Л. Бутич (відп. ред.), Л. З. Гісцова, Н. І. Самсоник, (відп. секр.), П. С. Сохань, В. С. Шандра. НАН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії; Центральний державний історичний архів України в м. Києві; Українська правнича фундація. – К.: Наукова думка, 1994–1995.
6. Лисенко М. Листи / Авт.-упоряд. Р. Скорульська. – К.: Музична Україна, 2004. – 680 с.
7. Лотоцький О. Сторінки минулого: у 2 т. / О. Лотоцький. [б.м.в.] Видання Української православної церкви в США, 1966.
8. М. К. [Комаров М.] Меню Д. Мордовця [«Меню 1882. Двадцять перші Тарасові роконини»] / М. К. // Києвська старина. – 1906. – № 2. – С. 28–29.
9. Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2 т. / Редкол.: ... А. Лащенко (голова) та ін. – К.: Видавництво «Музична Україна», 2003. – Т. 1 / Упорядн., передм. та комент. Р. Пилипчука. – 344 с.
10. Письмо в редакцію (по поводу поминок в Петербурзі) // Києвська старина. – 1898. – № 7/8. – С. 28–29.
11. Роковини по Шевченкові, місяця лютого, 26-го дня, 1862 року // Основа. – 1862. – № 3. – С. 22–27.
12. Рябінін-Скляревський О. М. З революційного українського руху 1870-х років. Одеська громада 1870-х років / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1926. – Кн. 5(19). – С. 117–137.
13. Рябінін-Скляревський О. Київська Громада 1870-х рр. / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1927. – Кн. 1–2. – С. 144–162.
14. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. / Ф. Савченко. – Х.–К.: ДВУ, 1930. – 416 с.
15. Світленко С. І. Постать Т. Г. Шевченка в діяльності українській громад та гуртків Наддніпрянщини 70–80-х рр. XIX ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2014. – Вип. 12. – С. 52–70.
16. Середа О. Перші публічні декламації поезій Тараса Шевченка та Шевченківські «вечерниці» в Галичині / О. Середа // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 2013. – Вип. 23. – С. 18–33.
17. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / Упор. В. Короткий, В. Уляновський. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 1. – 448 с.
18. Славінський М. Гортаночі сторінки життя / М. Славінський // Славінський М. Заховаю в серці Україну: поезія, публіцистика, спогади. – К.: Юніверс, 2002. – С. 201–382.
19. Чествование памяти Т. Г. Шевченка // Києвська старина. – 1900. – № 4. – С. 14–17.
20. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко; [передм. В. Дорошенка]. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1955. – 502, [2] с.
21. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / Упор.: А. Г. Адаменко, М. П. Візор (керівник), І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський. – К.: Наукова думка, 1966. – 492 с.
22. [Шиманов А. Л.] До історії громадського руху 1860 рр (Записка А. Л. Шиманова) / подав М. Гніп // За сто літ. – 1926. – Кн. 5. – С. 170–182.

Summary. Kharchuk R. Shevchenko's Anniversaries as a Factor of National Consciousness in the Dnieper Ukraine and St. Petersburg in the second half of the nineteenth century – at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. The article attempts to investigate the history of commemoration of Shevchenko's death anniversary in the Dnieper Ukraine in the second half of the nineteenth century – at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. The focus of the author's attention is on life of the communities of St. Petersburg, Kyiv, Kharkiv, Odessa, the older and younger generations of community members, including the reception of Shevchenko and his work. The study shows that the authorities of the Russian Empire restricted or banned Shevchenko's anniversaries, which served as a marker of the national identity of Ukrainians. The situation changed at the turn of the nineteenth and twentieth centuries when announcements of memorial services and Shevchenko's anniversaries appeared in press, but the commemoration of the 50th anniversary of Shevchenko's death in Kyiv was canceled.

Keywords: Shevchenko's Anniversaries, Communities, Dnieper Ukraine, memorial service, public events, Ukrainian national identity, ban.

***** Melhreniib Chim *****

